

शेतीक्षेत्र : स्थिती, आव्हाने आणि भारतीय आर्थिक विकासातील भूमिका

प्रवीण सोमा पारधी

संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, बी.डी.काळे महाविद्यालय
घोडेगाव. ई-मेल:- paradhipravin1995@gmail.com

गोषवारा:-

कोणत्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचे महत्व अनप्यसाधारण आहे .वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची व रोजगाराची गरज पूर्ण करण्यासाठी तसेच उद्योग व सेवाक्षेत्राच्या विकासांमध्ये शेतीची भूमिका महत्वपूर्ण आहे .शेती क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये १९५१ मध्ये ५५ टक्के इतका वाटा होता आणि २०१४ - १५ मध्ये मध्ये १७.० टक्के इतका कमी झालेला दिसून येतो. त्यामुळे श्रम शक्तीचा विचार केला तर जवळपास अजूनही ५० टक्क्या पेक्षा जास्त रोजगार निर्मिती ही शेती क्षेत्रातून होते. राष्ट्राच्या शेती क्षेत्रात विकास वृद्धी घडवून आणण्यासाठी उत्पादन, वितरण, विपणन, नियोजन आणि संशोधनावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास करण्या पाठीमागचा एकच हेतू आहे की, भारतीय कृषी क्षेत्राची स्थिती,आव्हाने आणि भारतीय आर्थिक विकासातील भूमिका अभ्यासणे हा आहे..

उद्दिष्टे:-

- १) भारतीय शेती क्षेत्राचा सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
- ३) आर्थिक विकासातील शेती क्षेत्राची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधनपद्धती:-

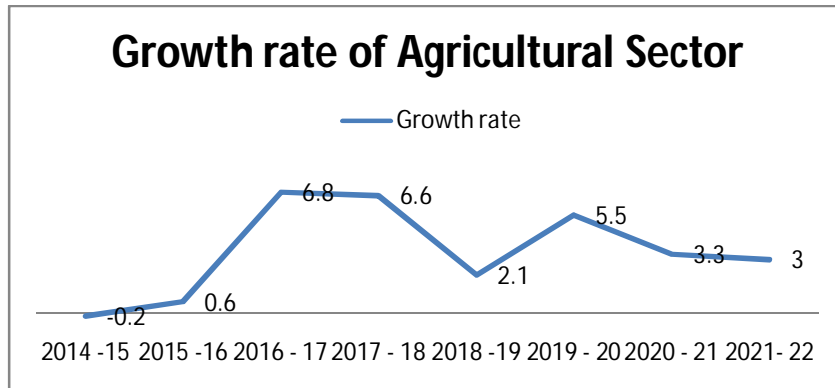
प्रस्तुत शोध निबंधाचे लेखन करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्रोताचा वापर करून माहितीचे संकलन केलेले आहे.

प्रस्तावना:-

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. त्यामुळे शेती हे एक भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे क्षेत्र आहे. १९९१ साली भारताने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे दोन

दशकामध्ये औद्योगिक, सेवा आणि शेती क्षेत्रामध्ये आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. शेती क्षेत्र हे भारतीय कुटुंबासाठी एक महत्वाचे एक व्यावसायिक व उदरनिर्वाहाचे क्षेत्र आहे. जवळपास एकूण लोकसंख्येच्या ५८ टक्के पेक्षा जास्त ग्रामीण कुटुंबे उपजीविकेचे प्रमुखसाधन म्हणून ते शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. शेती, कुक्कुटपालन, मत्स्यउत्पादन आणि वनीकरण या सर्व घटकांचे योगदान स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये महत्वपूर्ण आहे. जसजशी अर्थव्यवस्था विकसित होत जाते तस तसा अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचा हिस्सा घटत जातो देशाच्या प्रारंभिक विकास अवस्थेत शेती क्षेत्राचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केला तर १९९५ साली स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाटा ५१.९ टक्के इतका होता आणि २०१२ - १३ साली शेती क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामधील वाटा १३.७ टक्के इतका होता. परंतु २०१४ - १५ साली स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाटा धीम्या गतीने वाढत जाऊन १७.० टक्के इतका झाला आहे. जगातील अनेक विकसित राष्ट्रांचा अनुभव असा आहे की, देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर शेती क्षेत्राचे महत्त्व कमी होत चाललेले आहे अनेक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते आर्थिक विकासामध्ये शेती क्षेत्र हे मूलभूत असू शकत नाही. परंतु ही भूमिका एकांगी आहे. कारण आर्थिक विकास अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा विचार करता परस्परावलंबी असते. कृषी क्षेत्रा शिवाय औद्योगिक विकास होऊ शकत नाही. त्यामुळे औद्योगिक विकास होण्यापूर्वी कृषी क्षेत्राचा विकास होणे महत्त्वाचे आहे. विकासाची प्रक्रिया ही शेती क्षेत्रातूनच होत असते म्हणून शेती क्षेत्राचे भूमिका आणि महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

माहिती विश्लेषण:

Source :- MoSPI's Annual & Quarterly estimate of GDP at constant price 2011 - 12

गेल्या सहा वर्षात भारतीय कृषी क्षेत्र सरासरी वार्षिक ४.६ टक्के दराने वाढ होत आहे आहे. २०१४ - १५ हवामानातील बदल व दुष्काळ, शेती क्षेत्राच्या आदानांच्या किंमती, धोरणातील बदल, जमिनीचे विखंडन आणि निकृष्ट दर्जा या कारणांमुळे वृद्धी दर -०.२ टक्के इतका कमी झालेला दिसून येतो. २०१८ - १९ मध्ये शेती क्षेत्राचा वृद्धी दर हा २.१ टक्के इतका होता. कारण असमतोल व्यवहारतोल. बाजार संतृप्त, शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष आणि हवामान बदल यामुळे कारणांमुळे वृद्धी दर कमी झालेला दिसून येतो. २०१९ - २० मध्ये ५.५ टक्के इतकी वृद्धी झालेली दिसून येते. आणि २०२१ - २२ मध्ये ३.० टक्के झालेला दिसून येतो याच महत्त्वाचं कारण बेस परिणाम आहे. भारताचा शेती क्षेत्राचा वृद्धी दर २०२० - २१ साली ३.३ टक्के इतका होता परंतु २०२१ - २२ तुलनेत हा वृद्धी दर ३.० टक्के इतका आहे म्हणजेच हा वृद्धीदर ०.३ टक्क्याने कमी झालेला दिसून येत आहे. अलिकडच्या वर्षात, भारत कृषी उत्पादनांचा निव्वळ निर्यातदार म्हणूनही वेगाने उदयास

आला आहे. २०२० - २१ मध्ये, भारतातून कृषी आणि संबंधित उत्पादनांची निर्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत 18 टक्क्यांनी वाढली आहे. २०२१ - २२ दरम्यान, कृषी निर्यात US\$ ५०.२ बिलियन च्या सर्वकालीन उच्चांकावर पोहोचली आहे. शेतकरी - उत्पादक यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना, कोविड - १९ काळात झालेले शहरी ते ग्रामीण स्थलांतर यामुळे शेती व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या, पीक विविधतेला प्रोत्साहन, निधी उपलब्धता व कृषी क्षेत्रातील उत्पादकता सुधारण्यासाठी सरकारने केलेल्या उपाययोजनांमुळे उत्कृष्ट कामगिरीचा हा कालावधी सांगता येईल.

भारतीय शेती समोरील आव्हाने

- १) जमीन धारण क्षेत्र : दिवसेंदिवस लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत असल्यामुळे शेत जमिनीचे तुकडीकरण देखील होत आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रामध्ये आधुनिक यांत्रिकीकरणाचा वापर करणे अवघड जाते.
- २) खराब सिंचन सुविधा : भारतातील केवळ 40% लागवडीखालील जमीन सिंचनाखाली आहे. आणि उर्वरित जमीन ही अनियमित पडणाऱ्या पावसाच्या आधारावर आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रामधील उत्पादकता कमी राहते.
- ३) कमी उत्पादकता आणि कालबाह्य कृषी पद्धती : भारतीय शेतीवर पारंपरिक पद्धतीचे वर्चस्व कायम आहे. परिणामी कमी उत्पादकता आणि जमिनीची सुपीकता कमी होत आहे.
- ४) कीड आणि रोग व्यवस्थापन : भारतासमोर कीड आणि रोग नियंत्रणात आव्हाने आहेत, ज्यामुळे पीक अपयशी आणि खूप मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते.
- ५) अपुरी साठवण, वाहतूक आणि विपणन सुविधा : पीक काढणीनंतर खराब पायाभूत सुविधांमुळे अन्नधान्य आणि विपणन व्यवस्थेमुळे अन्नधान्य आणि नाशवंत वस्तूंचे लक्षणीय नुकसान होत आहे.
- ६) हवामान बदल : दुष्काळ आणि पूर यांसह हवामानातील बदलांचा भारतीय शेती क्षेत्रावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. ज्यामुळे उत्पादन घटले.

आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका

- १) अन्नधान्याचा पुरवठा :- मानवी जीवन जगण्यासाठी हवा व पाणी याबरोबरच अन्न हा मूलभूत घटक आहे. मानवास जीवंत राहण्यासाठी अन्नधान्य आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर अन्नधान्याची गरज दिवसेंदिवस वाढत जाते. वाढती अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी शेती क्षेत्राचा विकास अपेक्षित आहे. अन्नधान्य उत्पादन कमी झाल्यास किंवा अपुरे पडल्यास त्याची खूप मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागते. अन्नधान्याची आयात वाढल्यास व्यवहारातील हा प्रतिकूल बनतो, अन्नधान्याच्या उपलब्धतेसाठी विदेशावर अवलंबून राहणे हे शाश्वत आर्थिक विकासास मारक ठरते. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यासाठी शेती क्षेत्र हे अतिशय महत्वाचे आहे.
- २) राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान :- अनेक विकसीत देशांच्या आर्थिक इतिहासावरून असे दिसते की, शेतीची प्रगती हि देशाचा आर्थिक विकास गतिमान करत असते. सद्य स्थितीला औद्योगिकीकरणात अग्रेसर असणाऱ्या विकसीत राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था हि एकेकाळी शेती क्षेत्रावर आधारित होती. त्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे वर्चस्व होते. विकसीत राष्ट्रीय उत्पन्नात आजही शेती क्षेत्राचा हिस्सा महत्वाचा आहे.
- ३) कच्चा माल:- विकसनशील देशात शेती आधारीत उद्योगाच्या प्रगतीसाठी कच्चा मालाचा पुरवठा वाढविण्याकरीता शेतीची आधुनिकता आवश्यक आहे. कृषी मालाच्या पुरवठ्यातील कमतरता ही उद्योगाच्या

उत्पादनावर विपरीत परिणाम करते. देशाच्या आर्थिक विकासात अडथळा येतो. शेतीतून उत्पादीत होणारा शेतमाल योग्य किंमतीत व दर्जेदार स्वरूपात कच्चा माल म्हणून उद्योगासाठी पुरविला जातो. त्यामुळे औद्योगिक विकास होवून आर्थिक विकास होण्यास मदत होते.

४) **रोजगार निर्मिती :-** विकसनशील देशामध्ये वाढत्या लोकसंख्येला काम पुरविणे हे केवळ शेती क्षेत्रामुळे शक्य झाले आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या शेती क्षेत्रामध्ये सामावून घेतली जाते. आजही ५० टक्क्या पेक्षा जास्त लोकसंख्या रोजगारासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे.

५) **पायाभूत सुविधांची निर्मिती:-** कृषी व औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी रस्ते, बाजारपेठा, साठवणूक गृहे, रेल्वे वाहतूक, पोस्ट सेवा, पाणी, विद्युत पुरवठा व इतर पायाभूत सुविधांची गरज असते. कृषी क्षेत्रासाठी लागणारी पायाभूत क्षेत्रातील सुविधा शेती क्षेत्राचा विकास दर वाढवितात. त्याचबरोबर उद्योग व व्यापार क्षेत्राचा देखील विकास होतो.

६) **विषमता कमी करण्यासाठी मदत:-** ज्या देशात शेती क्षेत्राचे वर्चस्व आहे व अतिरिक्त लोकसंख्या आहे अशा देशामध्ये ग्रामीण व शहरीभागात आर्थिक किंवा उत्पन्न विषमता खूप मोठ्या प्रमाणात असते. अशा प्रकारची उत्पन्नाची विषमता कमी करण्यासाठी शेतीस उच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. शेती क्षेत्रातील उत्पन्न वाढीसाठी व विपणन व्यवस्थेसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. कारण शेतीतील उत्पन्न वाढल्यास, संपन्नावस्था निर्माण झाल्यास ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकांचे उत्पन्न वाढून आर्थिक किंवा उत्पन्न विषमता काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत होईल.

७) **आर्थिक घसरणीतून अर्थव्यवस्था बाहेर येण्यासाठी:-** अर्थव्यवस्था आर्थिक घसरणीतून बाहेर पडण्यासाठी शेती क्षेत्राची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. आर्थिक घसरणीच्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादन हे मागणी घटीमुळे किंवा तोटा सहन करावा लागत असल्यामुळे बंद केले जाते. लोक औद्योगिक वस्तूंना मागणी करत नाहीत. परंतु मात्र शेतीतून उत्पादीत होणारा शेतमाल जीवनावश्यक वस्तू असल्यामुळे त्याची मागणी नियमित प्रमाणे राहते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत प्रतिकूल परिस्थिती असताना शेती क्षेत्रासाठी असणाऱ्या प्रभावी मागणीमुळे अर्थव्यवस्था आर्थिक संकटातून किंवा घसरणीतून पुनरुज्जीवित होते. तसेच विदेशी चलनाचा स्रोत, महत्त्व ग्रामीण कल्याण, अंतर्गत व्यापार आणि वाहतूक, भांडवल निर्मितीत योगदान, आणि किंमत स्थैर्य या सर्व घटकामध्ये शेती क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची आहे. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

सारांश :- कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका ही अर्थव्यवस्थेला स्थैर्यादिष्टीत विकासास मदत करणारी असते. प्रत्येक राष्ट्राच्या प्रारंभीच्या आर्थिक प्रगती मध्ये शेतीचे क्षेत्राचे महत्व अनन्यसाधारण असते. उदा. अमेरिका व जपानच्या आर्थिक विकासात त्या देशातील शेतीची क्षेत्राची भूमिका महत्व पूर्ण होती. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केला तर १९५१ साली स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाटा ५१.९ इतका होता आणि २०१२ - १३ साली शेती क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामधील वाटा १३.७ इतका कमी झालेला दिसून येतो. परंतु २०१४ - १५ साली स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाटा धीम्या गतीने वाढत जाऊन १७.० टक्के इतका झाला आहे. शेती उत्पादन राष्ट्रीय विकासासाठी गरजेचे आहे. म्हणून शेती विकासाशिवाय औद्योगिक विकास अपूर्ण राहतो. त्यामुळे शेती क्षेत्रामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि प्रगती करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. कृषी आधारित अर्थव्यवस्थेचे रूपांतर उद्योगधारित अर्थव्यवस्थेत होण्यासाठी

शेती बदलचा पारंपरिक दृष्टिकोन बदलून आधुनिक दृष्टिकोनाचा स्वीकार होणे काळाची गरज आहे. तसेच शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनात बदलही होणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ:-

1. Bhatia, B.M. (1983). A Study in India's Food Policy. Published by Asian and Pacific Development Centre, Kuala Lumpur, Malaysia.
2. Moorthy, T.V., Sharma, K.D. & Thakur, D.R. (1991). Trends in the Production of Pulses and Oilseeds in Himachal Pradesh. Agricultural Situation in India, Vol. 46, No. 5, 303-308.
3. Deshpande, R. S. & Chandrashekhar, H. (1982). Growth and Supply Response of Slow Growth Crops - A Case of Pulses. Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. 37, No. 3, July-September, 386-393.
4. Shah, D. (1997). Food grain Production in India: A Drive Towards Self -Sufficiency. Artha Vijnana, Vol. 39, No. 2, 219-239.
5. Wagh, R. R. (2016). Agricultural Sector; Status, Challenge, & its Role in Indian Economy. Journal of Commerce and Management Thought, January 2016
6. Economic Survey 2021 - 2022
7. Department of Agriculture and cooperation, Agricultural Census Division, Ministry of agriculture